

О. В. ГРАНКІНА (Київ)

Деякі аспекти джерелознавчого аналізу архівно-слідчих справ репресованих у 1920-х — 1950-х рр. у СРСР

Передача архівно-слідчих справ колишніх репресованих на зберігання до державних архівів відкриває широке поле діяльності для науковців — істориків, юристів, літературознавців, краєзнавців, етнографів, а також музейних працівників. Все активніше вони вводяться до наукового обігу. Вже перше знайомство з цими документами показує, що перед нами з'явилося цінне джерело вивчення проблеми масових репресій 1920-х — 1950-х рр. Відповідно до джерелознавчої класифікації документів, архівно-слідчі справи належать до виду історичних залишків, оскільки документи цих справ (ордер на арешт та обшук, анкета заарештованого, протоколи допитів звинуваченого і свідків тощо) самі нібито брали участь у подіях, виконуючи службову функцію¹. Унікальність даного масиву джерел полягає саме у безпосередньому відображенні механізму репресивної машини, у тому, що архівно-слідчі справи, як ніяке інше джерело, дають змогу усвідомити справжні причини і масштаби масового терору, виявити особливості нелюдської політики переслідувань представників різних національностей і соціальних верств населення, визначити наслідки цього історичного періоду та його вплив на соціальну психологію ряду поколінь.

Персоніфіковані за своїм характером, ці документи містять маловідомі та зовсім невідомі факти біографій як багатьох знаних діячів держави, церкви, науки, культури, мистецтва, представників стародавніх дворянських родин, чий імена довгі роки були викреслені з історії свого народу, так і пересічних громадян — селян, робітників, службовців. Часто-густо слідчі справи фіксують останні дні й години їх життя.

З іншого боку, архівно-слідчі справи служать розкриттю не тільки тематики масових політичних репресій. Вони суттєво розширяють джерельну базу історії України 1920-х — 1950-х рр. Без їх залучення навряд чи вдасться відтворити об'єктивну картину перетворень в економіці та культурі зазначеного періоду, співвіднести трагізм, складнощі й досягнення на цьому шляху, висвітлити процес формування національної інтелігенції. Цікавими даними архівно-слідчі справи можуть поповнити тематику другої світової війни.

Розгляд цих історичних подій має бути здійснений на прикладі конкретних людських доль, а також на підставі документів, які, крім характерних для кримінально-процесуального діловодства, збереглися в архівно-слідчих справах як докази вини звинуваченого або довідковий матеріал по справі. Серед них — копії постанов Раднаркому УРСР, рішень обкомів, міськкомів і райкомів партії; висновки експертних комісій, що досліджували професійну діяльність інженерного корпусу; відгуки діячів української літератури про творчість поетів і письменників, які потрапили в опалу; невеличкі огляди з історії селищ, монастирів; свідчення про дні фашистської окупації; довідки різних архівних установ колишнього Радянського Союзу.

Враховуючи, що архівно-слідчі справи передвоєнного періоду збереглися в більш повному обсязі, ніж інші документальні джерела цього ж періоду, тому що вони не зазнали такого значного знищення у роки воєнного лихоліття, як декотрі масиви архівних документів, можна припустити, що деякі матеріали слідчих справ є єдиними у своєму роді.

Але при використанні архівно-слідчих матеріалів у наукових дослідженнях необхідно обов'язково робити поправку на їх специфічні особливості. Насамперед слід пам'ятати, що вони є продуктом періоду

тотального беззаконня, створювалися на його вимогу і в силу цього піддані навмисним фальсифікаціям.

Автор статті бачить своє завдання у тому, щоб розкрити інформаційний потенціал вказаного виду джерел і мовою документів конкретної слідчої справи розповісти про те, як в реальній долі людини відбилася історія країни.

Архівно-слідча справа № 39206 фп у 4-х томах щодо Олександра Григоровича Артьомова. Його життєвий шлях відтворюють дані автобіографії, послужного списку та службового відгуку. Народився він у 1901 р. у с. Оржівка Уметського району Тамбовської області, в сім'ї наймита. Дитинство було складним. Коли йому виповнилося три роки, помер батько. Мати, не маючи змоги утримувати дітей — Олександра та його меншого брата, — відправила їх на виховання до своїх батьків, щомісячно переказуючи для них частину своєї мізерної платні. Через скрутне матеріальне становище Олександр Григорович здобув лише початкову освіту. З ранніх років він був змушений сам заробляти собі на хліб. З 11 років працював піднощиком мішків з борошном у млині. В 13 років виїхав до Москви на заробітки. Влаштувався на мануфактуру братів Соловйових, де пропрацював до Жовтневої революції 1917 р. Брав участь у робітничих демонстраціях. У лютому 1918 р., коли у першопрестольній столиці настав голод, Олександр Артьомов повернувся до рідного села. Там він почав працювати секретарем комітету бідності за 2—3 пуди борошна, потім сімнадцятирічного хлопчика призначили начальником карного розшуку сільської міліції. В серпні 1919 р. при наступі військ отамана Мамонтова на м. Тамбов Олександр Григорович був мобілізований до лав Червоної армії. Так розпочалася його військова служба, якій він віддав близько 20-ти років життя. О. Г. Артьомов пройшов шлях від рядового червоноармійця до інтенданта 2-го рангу. Воював на Польському фронті у 1920 р., більше десяти років прослужив у військах Білоруського військового округу на господарсько-технічних посадах. З 1933 по 1936 рр. проходив службу на Далекому Сході, очолюючи різні відділи штабу Приморської групи військ Окремої Далекосхідної армії. В 1936 р. його направили до Одеси заступником начальника штабу корпусу. На протязі цих років, починаючи з 1931 р., О. Г. Артьомов займався питаннями мобілізаційної роботи (у свій час він закінчив мобілізаційні курси при штабі Білоруського військового округу). За роки служби більше двадцяти разів відзначався як досвідчений, старанний працівник подяками, цінними подарунками, грошовими преміями.

У жовтні 1937 р. Олександр Григорович отримав нове призначення на посаду секретаря звуженого Раднаркому УРСР і одночасно начальника оборонного сектора Раднаркому УРСР. Цей відповідальний пост став фінальною точкою його військової кар'єри й ознаменував крутий поворот у його долі.

28 липня 1938 р. О. Г. Артьомов був заарештований Управлінням Держбезпеки НКВС УРСР. Підставою до його арешту з'явилися зізнання Я. Х. Тягнибіди², колишнього заступника голови Раднаркому України, а також той факт, що на посаду секретаря звуженого РНК УРСР його рекомендував колишній командуючий Київським Особливим військовим округом І. Ф. Федько³, під керівництвом якого той служив на Далекому Сході.

О. Г. Артьомову інкримінувалося те, що він був учасником військово-фашистської змови, яка ставила своєю метою “насильницьке повалення радянської влади і реставрацію капіталізму в СРСР”, та в проведенні підривної роботи, спрямованої на ослаблення обороноздатності СРСР, тобто у злочинах, передбачених ст. ст. 54-1 п. “б”, 54-8, 54-11 КК УРСР.

У процесі слідства Олександр Григорович повністю визнав свою вину, дав власноручні свідчення (вони виділені в окремий том, який

складається з 139 аркушів). Він визнав, що був учасником змови в РСЧА з 1935 р. Завербований колишнім начальником штабу Приморської групи Окремої Далекосхідної армії, який повідомив йому, що організацію очолює командуючий військами Примгрупи І. Ф. Федько.

Як показав О. Г. Артёмов далі, після переходу на роботу до Одеси, а потім до РНК УРСР, він продовжував контрреволюційну діяльність, підтримуючи зв'язок з учасником право-троцькістського центру в Україні — М. М. Марчаком⁴.

5 лютого 1939 р. відбулося судове засідання військового трибуналу Київського Особливого військового округу, на якому слухалася справа про звинуваченню Артёмова. Засідання було закритим і проводилося без участі сторін захисту й обвинувачення, з викликом свідків. На ньому Олександр Григорович зробив відчайдушну спробу довести свою невинність. Про це свідчить протокол судового засідання.

На питання головуєчого: “Чи зрозуміло підсудному, в чому він звинувачується, чи визнає себе винним і чи бажає давати суду показання?” О. Г. Артёмов заявив: “У чому звинувачуюсь — я розумію. Винуватим себе в пред'явленому мені обвинуваченні я цілком не визнаю. Показання суду дати бажаю”. І далі: “Дані мною показання на попередньому слідстві я категорично заперечую і широчеречно заявляю суду, що дав показання неправдиві, вигадані через застосування до мене слідчими заходів фізичного і психічного впливу... Слід сказати суду про те, що з перших днів мого арешту я був допитаний близько 5—6 разів, проте яких-небудь протоколів допиту я не підписував, вірніше протоколи допиту не склалися, а потім, коли я був доведений до зовсім хворобливого стану, я змушений був дати вигадані показання”.

Про свою роботу в Раднаркомі УРСР і про стосунки з раніше заарештованими членами уряду О. Г. Артёмов пояснив: “У жовтні 1937 р. я приступив до роботи звуженого Раднаркому України і необхідно сказати, що з цією роботою знайомий був мало, оскільки робота для мене була дійсно новою. В Раднаркомі УРСР спочатку керував моєю роботою Сухомлин⁵, мабуть днів 10, незабаром — Марчак, і потім протягом тривалого часу керував Коротченко.

Марчак мене в контрреволюційну організацію не вербував і я з ним був зв'язаний лише по службовій роботі в Раднаркомі. Причому з Марчаком у мене були навіть погані взаємовідносини по роботі. Так, мали місце неодноразові випадки, коли Марчак не підписував тих чи інших директив. Одного разу я звернувся в ЦК КП(б)У до Косіора, щоб останній підписав директиву, але Косіор її також не підписав. У кінцевому результаті документ підписав Коротченко. З Тягнибідою у мене абсолютної ніяких відносин не було. Йому я по службі не підпорядковувався”.

У зізнаннях О. Г. Артёмова під час судового процесу звертає на себе увагу часта зміна керівництва Раднаркомом УРСР. Ідеться про період другої половини 1937—1938 рр., коли було фактично розгромлено ЦК КП(б)У, обраний на XIII з'їзді компартії України, а також ліквідований майже весь склад уряду УРСР. Зміна партійного і державного керівництва республіки була зображена органами НКВС як розгром право-троцькістського центру в Україні.

Звичайно, паралельно здійснювалася “чистка” апаратів цих установ. Очевидно, що О. Г. Артёмов став одним з численних її жертв. Виникає питання: “Чому саме він?”. Справа в тому, що у відповідальних органах на нього був уже заведений “компромат”, основою для якого послужили доноси двох колег по роботі в апараті РНК УРСР. Про них слід розповісти більш докладно. По-перше, тому що вони проходили по даній справі як свідки й їх свідчення та заяви відіграли неабияку роль у трагічній розв'язці долі О. Г. Артёмова. По-друге, їх погляди на події, що відбувалися, які зафіксовані документами архівно-слідчої справи в різні

періоди — під час слідства, в суді і напередодні реабілітації Олександра Григоровича — наче акумулюють у собі дух часу загальних підозрінь, а потім колективного прозріння.

Дудников і Шинкаренко (прізвища змінені автором статті) працювали у секретаріаті звуженого Раднаркому ще до призначення О. Артьомова. Причому саме Шинкаренко до цього призначення був відповідальним за оборонний сектор РНК УРСР і за розпорядженням К. В. Сухомлина, виконуючого на той час обов'язки голови уряду, здав справи сектора О. Г. Артьомову.

За сім місяців до арешту Олександра Григоровича, 25 січня 1938 р. Шинкаренко направив донесення у 9-й відділ УДБ НКВС УРСР⁶, в якому характеризував О. Артьомова за час його праці в Раднаркомі. Воно було написане на декількох блокнотних аркушах олівцем, квапливою рукою. Ось деякі витяги з нього (стилістика й орфографія повністю збережені): “1. За справу береться, добре, очевидно, знає військову мобілізацію.

Економічну підготовку не знає, прагне вивчати.

Завдяки паскудній натурі — не виконує основного закону — навчатись у людей, які знають справу, брати від них корисне й організувати справу як слід...

2. Найбільш чітко й уже досить повно вимальовувалося його обличчя як неширої і прихованої людини...

Як висновок — до щирості, чесності необхідно придивитися, провірити і вивчити його”. До речі, Шинкаренко не обмежився написанням “донесення”. Він проявив ініціативу в перевірці “щирості та чесності” О. Артьомова. З витягу протоколу № 22 засідання партійного комітету Управління справами РНК УРСР від 28 липня 1938 р.: “Тов. Шинкаренко — ... Я направив співробітника в домоуправління перевірити національність його дружини, яка виявилася полькою, а він приховував це”. На цьому засіданні, що відбулося в день арешту Олександра Григоровича, було прийнято рішення про виключення його з кандидатів у члени партії як ворога народу.

Аналогічну заяву в той же відділ подав Дудников 21 липня 1938 р., тобто за сім днів до арешту О. Артьомова. “Повідомляю ряд фактів, які стосуються секретаря звуженого Раднаркому УРСР Артьомова: 1. На цю посаду він поставлений ворогом народу Фельком у той час як він командував військами КВО, затверджувався Артьомов у цій посаді ворогом народу Косіором.

2. Артьомов відразу ж після призначення його секретарем Раднаркому мав зустріч з ворогом народу Косіором, після чого він у розмовах з працівниками і на різного роду нарадах інколи без будь-якого приводу й не до місця вихваляв Косіора як “найміцнішого більшовика”. Разом з тим у сучасних керівників ЦК КП(б)У тт. Хрушова і Бурмистенка він жодного разу не був і ніяких питань не ставив”.

Мотивація складання доносів досить очевидна — самолюбство, вражене тим, що на бажану посаду призначений інший — у першому випадку, і прагнення максимально забезпечити себе у немилосердній перетасовці кадрів своєчасним повідомленням підозр — у другому. Дані про те, що Шинкаренко або Дудников були таємними інформаторами НКВС, в архівно-слідчій справі відсутні.

Цікаво, що ці документи, які мають явно оперативний характер, були додані до матеріалів не під час слідства в 1938—1939 рр., а в 1956 р., коли здійснювалася додаткова перевірка за справою для проведення реабілітації. З постанови слідчого управління КДБ при Раді Міністрів УРСР від 25 грудня 1956 р.: “В архівній справі-формулярі на Артьомова О. Г. знаходяться оригінали заяв Шинкаренка і Дудникова, що відсутні в слідчій справі, але які мають суттєве значення для

розв'язання питання про правильність засудження Артьомова". Виходячи з викладеного вище, було прийнято рішення вилучити ці заяви з архівної справи-формуляра, додавши до слідчої справи замість оригіналів їх копії. З невідомих причин разом з копією заяви Шинкаренка до справи був приєднаний і оригінал.

Необхідність додання цих матеріалів, мабуть, викликана суперечністю зізнань Шинкаренка і Дудникова під час слідства, на суді та у процесі реабілітації. Потрібно було зібрати усі заяви, зроблені ними по цій справі, щоб установити, які з вказаних фактів відповідали дійсності, якщо взагалі мали місце.

Шинкаренко: 1938—1939 рр. — слідство: "Галасом і тріскотною навколо того, що мобілізаційна робота на Україні розвалена, він намагався завоювати собі авторитет ділового працівника, нібито, вболіваючого за справу, а в дійсності цим прикривав... свою шкідницьку роботу, яку він проводив у Раднаркомі".

5.02.1939 р. — засідання трибуналу КОВО: Шинкаренко дав свідчення після відмови підсудного від попередніх зізнань. "Я вважав Артьомова непідходящою людиною на посту секретаря звуженого РНК УРСР, який не мав спеціальної освіти в галузі економіки. Але у мене немає підстав сказати, що Артьомов проводив у Раднаркомі шкідницьку роботу".

1956—1957 рр. — реабілітаційні матеріали: "З часу арешту Артьомова минуло багато років, важко все точно згадати... Я був переконаний, що зволікання в розгляді й вирішенні питань являлося фактом шкідницької діяльності... Все, що показано в протоколі допиту і інших документах, я підтверджую. Єдине що, то це різкість оцінки, що тоді пояснювалася наявністю факту арешту його знайомих і тих, хто його рекомендував".

Дудников: 1938—1939 рр. — слідство: "Що мені, як старому моб-працівнику, зразу кинулося в очі, це те, що Артьомов сам байдикував і в справу не вникав... Під виглядом секретності Артьомов часто зволікав розв'язання досить серйозних мобпитань, затримував у себе довго директивні вказівки центру".

5.02.1939 р. — засідання трибуналу КОВО: Не брав участі як свідок. 1956—1957 рр. — реабілітаційні матеріали: "...У моїх показаннях перераховувався ряд незадовільних моментів у роботі Артьомова, вони основані на моїх особистих передбаченнях і тому не можуть бути документом, що висвітлював би шкідницьку діяльність Артьомова. Крім того, ці мої показання я давав у той час, коли вся діяльність Артьомова виглядала в іншому світлі, ніж нині — це було незабаром після арешту..., в основному він зі своєю роботою справлявся, був дисциплінованим співробітником, його робота може бути оцінена позитивно".

Можна було б припустити, що свідчення періоду 1938—1939 рр. давалися під тиском з боку слідчого, коли б не існувало "донесень" Шинкаренка і Дудникова до 9-го відділу УДБ НКВС.

Ця трансформація поглядів людей, які зазнали "розквіту" і "падіння" сталінського режиму, яскраво демонструє ще один бік його злочинної політики. Сталінське свавілля розбещувало тих, хто уникнув в'язниць, таборів, розстрілу, підривало здорові моральні підвалини суспільства, заохочувало мерзенні дії — доноси, наклепницькі заяви один на одного тощо.

Повертаємося до судового засідання, на якому розглядалася дана справа. Військовий трибунал КОВО ухвалив: "Через те, що Артьомов О. Г. на судовому засіданні відмовився від своїх зізнань, які він дав на попередньому слідстві, вважаючи їх вигаданими під впливом фізичного тиску під час слідства, а також, враховуючи, що на судовому засіданні виявлено ряд моментів, які мають важливе значення для

справи і ці моменти неможливо дослідити на судовому засіданні, справу направити військовому прокурору КОВО на дослідження”.

Для вирішення питання про шкідницьку діяльність трибунал, підтримуючи клопотання О. Г. Артьомова, постановив приєднати до справи низку документів. Серед них — постанова РНК УРСР від 19 березня 1938 р. “Про стан приміщень, які відведені під шпиталі воєнного часу”, постанови звуженого РНК УРСР від 31 березня і 24 квітня 1938 р. відповідно: “Про стан оборонно-мобілізаційної роботи та мобілізаційної готовності Вінницької області”, “Про стан оборонно-мобілізаційної роботи Харківської області”. Вони завізовані головою уряду України Д. Коротченком і секретарем звуженого РНК УРСР О. Артьомовим. Специфіку та значення їх змісту підкреслено грифом “цілком таємно”.

Документи констатували невідповідність окремих галузей народного господарства до забезпечення обороноздатності країни і відображали конкретні заходи для посилення оборонно-мобілізаційної роботи у Вінницькій і Харківській областях. Постанови містили плани підготовки кадрів у сільському господарстві для покриття потреб у них на випадок воєнного часу, передбачали розробку впровадження жіночої праці, зокрема, у колгоспах і МТС, а також передачу приміщень деяких навчальних закладів і установ під шпиталі воєнного часу при обов’язковому збереженні безперебійного режиму роботи перших.

Зміст даних постанов дає можливість зробити висновок про адекватність розроблених заходів щодо укріплення обороноздатності країни умовам зростання міжнародної напруженості.

На думку автора, вказані документи можуть бути цікавими для дослідників проблематики соціально-економічної політики України напередодні приєднання Західної України і другої світової війни, для тих, хто вивчає питання військового будівництва в Україні.

У процесі подальшого слідства О. Г. Артьомов був допитаний тільки один раз, до того ж не по суті обвинувачення.

23 липня 1939 р. військовий прокурор КОВО, військовий юрист 1-го рангу Зав’ялов (ім’я та по-батькові не вказано) затвердив постанову щодо справи по обвинуваченню О. Г. Артьомова у злочинах, передбачених ст. ст. 54—1 “6”, 54—8, 54—11 КК УРСР. У преамбулі відмічалося: “Показання засудженого Тягнибіди Я. Ф., що стали основою до арешту Артьомова О. Г., про те, що його зв’язував по контрреволюційній діяльності з Артьомовим Сухомлин К. В. (засуджений до вищої міри покарання), не заслуговує довіри, оскільки Сухомлин К. В. не назвав Артьомова О. Г. учасником контрреволюційної організації й оскільки показання Тягнибіди Я. Ф. про проведення Артьомовим О. Г. шкідницької діяльності не конкретні. До того ж слідством не доведено доказів про проведення Артьомовим О. Г. шкідництва в його службовій діяльності”.

Враховуючи ці обставини і відмову Олександра Григоровича від попередніх зізнань, прокурор постановив кримінальне переслідування припинити, обрану міру запобіжних заходів скасувати, О. Г. Артьомова з-під варті звільнити. Однак цього не було зроблено.

Разом з цією постановою є супроводжувальна записка за підписом заступника наркома внутрішніх справ України А. З. Кобулова, яка адресувалася начальнику секретаріату Особливої наради при НКВС СРСР. Згідно з нею слідча справа була направлена на розгляд цієї наради. Кобулов висловив незгоду з думкою прокурора. Мотивування відмови виконати рішення прокурора щодо Олександра Григоровича базується тільки на матеріалах попереднього слідства. Зовсім не згадувалися дані, які стали відомі під час судового засідання військового трибуналу і подальшого дослідження.

З переглянутих автором статті близько тисячі архівно-слідчих справ, артьомовська справа єдина, в якій виявилася повна розбіжність між

Прокуратурою та Наркоматом внутрішніх справ УРСР у питанні про визнання винуватості звинуваченого.

Чим це можна пояснити? Певно, причина криється в тому, що юрист 1-го рангу Зав'ялов почав виконувати обов'язки військового прокурора КОВО незадовго до вказаних подій, тому що написання його посади передувалося приставкою “тво” — тимчасово виконуючий обов'язки. Вивчивши матеріали справи, де невинність Артьомова була очевидною, і враховуючи умови певного згортання репресивної політики (документ датований 1939 р.), він вирішив затвердити виправдувальний вирок.

З іншого боку, за версією слідчих, які сфабрикували обвинувачення, Олександр Григорович поєднував діяльність “військово-фашистської змови” з “право-троцькістським центром України”. На той час органами НКВС вже було заявлено про розгром цих контрреволюційних організацій. В таких умовах, визнання невинним одного з членів “змови”, який “проводив шкідництво у мобілізаційній системі України”, зробило б прогалину в інсинуаціях НКВС і породжувало б деякі сумніви у вірогідності існування самої “змови”. Тому (з точки зору підтвердження бездоганності дій “караючих органів”) рішення А. З. Кобулова цілком зрозуміте.

За постановою Особливої наради при НКВС СРСР від 11 червня 1940 р. на підставі ст. ст. 54—1 “б”, 54—8, 54—11 КК УРСР О. Г. Артьомов був засуджений до 5-ти років виправно-трудових таборів, враховуючи термін з 28 липня 1938 р.

Те, що переборолла позиція Кобулова і була повністю знехтувана думка прокурора, який за своєю суттю зобов'язаний здійснювати нагляд за точним виконанням законів, ще раз переконливо доводить тотальність беззаконня, що існувало у той час.

Відомості про подальшу долю Олександра Григоровича у матеріалах справи скупі. Покарання відбував у “Севжелдорлагє” НКВС. У 1943 р. був звільнений з-під варти із залишенням на роботі по вільному найму до закінчення Вітчизняної війни. Пізніше працював на Рокпаському комбінаті начальником робіт.

2 січня 1949 р. помер від туберкульозу легенів.

Рішенням військового трибуналу Київського військового округу від 22 березня 1957 р. постановою Особливої наради при НКВС СРСР від 11 червня 1940 р. скасована, справа припинена за відсутністю складу злочину. О. Г. Артьомов по даній справі повністю реабілітований.

Справедливість перемогла, але яким тернистим і звивистим був її шлях, на жаль, Олександр Григорович помер, так і не дізнавшись, що ця доба настане.

Архівно-слідча справа розповіла про важку долю людини, яка пройшла через жах сталінського режиму, і не дивлячись на знущання та приниження, намагалася відстояти своє добре ім'я.

Підсумовуючи викладене, можна зробити такі висновки:

Репресивна машина періоду 1937—1938 рр. діяла подібно конвейєру. Фабрикування слідчих справ було поставлено на потік, в якому елементами обвинувачення ставали не тільки професійна діяльність, можливе членство в колишніх політичних партіях, а і такі критерії, як національність, соціальне походження, конфесійна належність звинуваченого, його рідних та близьких. Практики припинення слідчих справ “за недоведеністю обвинувачення” у ті роки майже не існувало.

Справа О. Г. Артьомова наочно доводить, що політика репресій дотонувала масові прояви найнікчемніших рис людської природи — підлість, заздрощі, жорстокість тощо. Тогочасна життєва практика насаджувала у свідомості людей розуміння того, що своєчасне повідомлення своїх підозр відповідним органам є гарантом власної безпеки. Таким чином збільшувалася кількість зовнішніх інформаторів органів НКВС. У

цьому випадку репресії можна розглядати проявом особистої ініціативи людей, інспірованої суспільною атмосферою. Діапазон мотивації написання доносів, наклепницьких заяв був широким: від меркантильних спонукань до сліпої, фанатичної віри в ідеологію “посилення класової боротьби на шляху зміцнення соціалізму”. В свою чергу така своєрідна підтримка населенням дій НКВС сприяла тому, що репресії набули характеру неоголошеної громадянської війни.

У відношенні формування складу архівно-слідчих документів аналіз справи О. Г. Артёмова приводить до висновку, що інформаційна насиченість слідчих матеріалів залежить, як мінімум, від двох показників — від періоду заведення справи та від мотиву звинувачення. У ході розгортання репресивної політики складалася механізм слідчого діловодства. Можна сказати, що до 1937—1938 рр., коли репресії досягли свого апогею, він остаточно викристалізувався. Архівно-слідчі справи цього періоду включають в себе обов’язковий набір типових документів (ордер на арешт та обшук, анкета звинуваченого, протоколи допитів свідків та звинуваченого, витяг з протоколу про винесення вироку й акт про його виконання (у випадку розстрілу)). Він дає змогу більш детально прослідкувати за перебігом слідства, спрощує виявлення причини переслідувань конкретної людини, дає докладніші відомості біографічного характеру, ніж архівно-слідчі справи раннього періоду репресій.

З точки зору мотиву обвинувачення, у складі слідчих справ відклалися документи (крім процесуальних), котрі повинні були довести висунуте звинувачення. Вони різноманітні за змістом, іноді виходять за хронологічні рамки конкретної справи. Так, наприклад, справи за обвинуваченням у шкідницькій діяльності, як правило, містять в собі матеріали про професійну діяльність підсудного — висновки експертних комісій про його роботу і документи, підготовлені ним самим. Це розширює інформаційний простір цього виду джерел.

Матеріали, які розглядаються, зайвий раз підтверджують, що архівно-слідчі справи, напевно, як ніяке інше історичне джерело, піддані умисним фальсифікаціям. Тому під час дослідження необхідно обов’язково порівнювати документи періоду репресій та реабілітації, співвідносити з іншими джерелами періоду, який вивчається.

На цьому можна було б поставити крапку. Але ось про що хотілося б ще сказати. Використовуючи слідчі матеріали у наукових дослідженнях, треба враховувати делікатний характер цього джерела, оскільки в них нерідко міститься особиста інформація про людину, яка зазнала репресій. Тому при їх публікації слід дотримуватися етичних норм. Не забувати, що для тих, хто пройшов через страхіття концтаборів і дожив до сьогоднішніх днів, для дітей, які втратили своїх батьків у вирі сталінських репресій, події, зафіксовані архівно-слідчими справами — це нестихаючий біль, що розтягнувся на довгі роки.

¹ Варшавчик М. А. Источниковедение истории КПСС. — М., 1989. — С. 69.

² З оглядової довідки по справі Я. Х. Тягнибіди, доданої до справи О. Г. Артёмова в 1956 р. під час проведення реабілітації останнього: **Тягнибіда Яків Хомич**, 1895 р. народження, уродженець Ніжинського р-ну Чернігівської обл., українець, член партії з 1920 по 1938 рр., до арешту — заступник Голови Раднаркому УРСР, був заарештований 9 червня 1938 р. Звинувачувався у належності до право-троцькістської організації, яка немовби існувала в Україні, а також у проведенні шпигунської діяльності.

На допитах показав, що був зв’язаний з членами право-троцькістської організації Н. М. Марчаком, К. В. Косіором, В. Я. Чубарем та іншими; вказав, що у мобілізаційній роботі шкідницьку діяльність проводив О. Г. Артёмов. Виїзною сесією Військової Колегії Верховного Суду СРСР Я. Х. Тягнибіда був засуджений до вищої міри покарання.

³ **Федько Іван Федорович** (1897 — 26.02.1939 рр.) — військовий діяч, командарм 1-го рангу (1938 р.). Член партії з 1917 р. Народився в с. Хмелеві (тепер Роменського р-ну Сумської обл.). Учасник 1-ї світової війни, прапорщик. У Червоній армії з 1918 р. Брав участь у боротьбі проти австро-німецьких військ на півдні України. 3 травня 1919 р. — заступник наркомвійськмора і член Реввійськради Кримської СРР. З 1922 р. — на відпові-

дальних посадах у Червоній армії: заступник командуючого Окремою Червонопрапорною Далекосхідною армією (1934–1937 рр.), командуючий військами Київського військового округу (1937–1938 рр.), заступник наркома оборони СРСР (з 1938 р.). Нагороджений орденом Леніна, 4 орденами Червоного Прапора (УРЕ. — К., 1983. — Т. 11. — Кн. 1. — С. 550).

У справі О. Г. Артёмова факт арешту І. Ф. Федька (без вказання дати) зафіксований лише у зізнаннях притягнутих до слідства осіб. Інші відомості про репресії, які були застосовані до нього, не відображені.

⁴ З огляду по справі щодо М. М. Марчака (документ був приєднаний до справи О. Г. Артёмова у 1956 р., під час перегляду його справи для проведення реабілітації): **Марчак Микола Миколайович**, 1903 р. народження, уроженець с. Задісні Дунаєвського р-ну Хмельницької обл., українець, член партії з 1927 по 1938 рр. До арешту — заступник голови Раднаркому УРСР. Заарештований 19 червня 1938 р. Звинувачувався у підготовці терористичного акту проти секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрушова.

За постановою Виїзної сесії Військової Колегії Верховного Суду СРСР від 22 вересня 1938 р. засуджений до вищої міри покарання.

⁵ **Сухомлин Кирило Васильович** (11.05.1886 р. — 26.08.1938 р.) — державний діяч України, член компартії з 1905 р. Народився у с. Краснопілля (тепер Коронського р-ну Чернігівської обл.). Під час Жовтневої революції входив до складу військово-революційного комітету Окружного бюро Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів Східного Сибіру. В роки громадянської війни — учасник партизанського руху на Далекому Сході.

З 1920 р. — на профспілковій роботі в Україні. З 1925 р. — заступник голови ЦК КП(б)У і наркома РСІ УСРР, 1925–1927 рр. — нарком праці УСРР, 1927–1932 рр. — голова ВРНГ УСРР, 1932–1933 рр. — заступник голови Раднаркому УСРР, 1933–1934 рр. — голова ЦК КП(б)У, 1935 р. — нарком місцевої промисловості УСРР, 1935–1938 рр. — голова Держплану й одночасно заступник голови Раднаркому УРСР. Нагороджений орденом Леніна (УРЕ. — К., 1983. — Т. 11. — Кн. 1. — С. 84).

З довідки, доданої до реабілітаційної частини справи О. Г. Артёмова: “Ухвалою Військової Колегії Верховного Суду СРСР від 24.08.1954 р. кримінальне переслідування стосовно колишнього заступника голови Раднаркому УРСР Сухомлина К. В. припинено за відсутністю в його складу злочину”. Інші дані щодо арешту, слідства, звинувачення К. В. Сухомлина у справі О. Г. Артёмова не відображені.

⁶ 9-й відділ Управління Держбезпеки НКВС — спецвідділ, який займався мобілізаційними планами, відповідав за допущення на підприємства. — В. А. Золотарьов. Чекісти 20-х — 30-х: матеріали до біографічного словника // З архівів ВЧК—ДПУ—НКВС—КДБ. — 1995. — № 1. — С. 169.